

РОЗДІЛ І. Економіка

УДК 330.1:330.34

Єліссєва Людмила,
доктор економічних наук, професор,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра економіки та природокористування,
м. Луцьк, ORCID ID 0000-0002-8801-3329,
e-mail: Yelisieieva.Liudmyla@vnu.edu.ua

<https://doi.org/10.29038/2786-4618-2022-02-6-11>

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті розкрито особливості становлення та розвиток теорії соціального капіталу. Систематизовано наукові погляди дослідників від Адама Сміта до сучасності щодо характеру та каналів впливу соціального капіталу на господарську систему та добробут економічних агентів зокрема. Розкрито роль досліджень Нобелівських лауреатів Кеннета Ерроу, Елеонор Остром, Амартії Сена у розвитку теорії соціального капіталу та вивченні його економічних ефектів. Охарактеризовано місце наукового доробку українського вченого Михайла Тугана-Барановського у формуванні концепції соціального капіталу. Запропоновано авторську періодизацію розвитку теорії соціального капіталу та перспективні напрями її дослідження. Розкрито особливості дослідження концепції соціального капіталу та мікро- та макрорівнях. Роль праць Френсіса Фукуями, Роберта Патнема, П'єра Бурдьє у виокремленні ключових характеристик соціального капіталу та актуалізації проблеми його розвитку в економічній науці.

Ключові слова: соціальний капітал, економічний розвиток, генеза концепції соціального капіталу.

Yelisieieva Liudmyla,
Doctor of Economics, Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Department of Economics and Nature Management,
Lutsk

DEVELOPMENT OF THE THEORY OF SOCIAL CAPITAL

The article reveals the evolution of scientific views on the role of social capital in economic development. The scientific views of researchers from A. Smith to the present on the nature and channels of influence of social capital on the economic system and the welfare of economic agents in particular are systematized. The role of research of Nobel laureates K. Arrow, E. Ostrom, A. Sen in the development of the theory of social capital and the study of its economic effects is revealed. The place of M. Tugan-Baranovsky's scientific achievements in the formation of the concept of social capital is characterized. The author 's periodization of the development of the theory of social capital and perspective directions of its research are offered.

The periodization of the development of the theory of social capital is carried out with the separation of the following stages: 1) XVIII century - until the 1970s - the formation of basic scientific ideas about group cooperation as a factor in ensuring the efficiency of economic activity, 2) 1970s-1980s - the beginning of the study of economic consequences of social capital development at the micro-level; 3) 1990s - the beginning of the XXI century - expanding the scope of research of the economic potential of social capital from micro- to meso- and macro-levels, 4) the beginning of the XXI century – till now - shifting the focus of scientific discourse from theoretical to practice-oriented research on the economic return of social capital.

It was found that scientific views on the place of social capital in the development of socio-economic processes have evolved significantly: from studying its importance in the formation of human capital to the role in education, health, economic growth, poverty reduction, income inequality and more. However, despite the diversity of such studies, the issues of the interaction of social capital development, on the one hand, and innovation, entrepreneurship,

financial markets, state and local self-government, on the other, remain insufficiently studied; and the role of social capital in ensuring the sustainable development.

Keywords: social capital, economic development, the genesis of the concept of social capital.

Постановка проблеми. В умовах глобальних трансформацій, війни в Україні та поширення Covid-19 зростає значення суспільної відповідальності в соціально-економічній взаємодії та підвищення рівнів довіри до влади й інших суб'єктів господарювання, що нерозривно пов'язано із розвитком інституту соціального капіталу. Останній передбачає свідоме дотримання правил і формування поведінкових патернів, які є передумовою підвищення економічного добробуту індивідів та процвітання національної економіки загалом. У зв'язку з цим дослідження концепції соціального капіталу є актуальним і своєчасним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні перші дослідження соціального капіталу з'явилися на початку ХХІ ст. Серед них – праці О. Балакіревої, Б. Буркинського, З. Галушки, Н. Гражевської, О. Петроє та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри вагомі наукові результати вище зазначених робіт, на нашу думку, в сучасній економічній науці недостатньо систематизовано наукові погляди на роль соціального капіталу в економічному розвитку.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку соціального капіталу на етапі становлення та формування національних економік.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція соціального капіталу є відносно новою. Її основи були закладені в 1970–1990-х роках у роботах П. Бурдье, Дж. Коулмана, Г. Лоурі, Р. Патнема, Ф. Фукуями та ін. Проте поняття “соціальний капітал” та дослідження окремих аспектів соціально-економічних процесів, які нині ми пов'язуємо з його функціонуванням, з'явилися значно раніше. Теоретичні підвалини для появи концепції соціального капіталу були закладені в роботах А. Сміта, М. Вебера, М. Тугана-Барановського, Р. Коуза, К. Ерроу, Дж. Б'юкенена, М. Олсона та ін. У них досліджувалися соціальні регулятори економічного розвитку, проблеми ефективності кооперації, форм колективної взаємодії, теорія груп тощо.

Ще в своїй праці “Дослідження природи та причин багатства народів” А. Сміт зазначав, що в цивілізованому суспільстві індивід “постійно потребує допомоги та співпраці великої кількості людей” [1, с. 27]. Їх соціально-економічна взаємодія обумовлена раціональними мотивами отримання економічної вигоди або (та) моральними нормами емпатії. На його думку, щасливішим є те суспільство, у якому під час вибору моделі економічної поведінки індивіди не завжди керуються раціональними мотивами, а навпаки – соціальними нормами й цінностями, які згуртовують людей.

Ідеї А. Сміта про важливе суспільне значення соціальної взаємодії знайшли відголосок і в теорії І. Бентама, який конкретизував п'ятнадцять базових “задоволень і страждань” людини, до яких відніс такі задоволення, як: “бути в гарних відносинах один з одним”, “від доброго імені”, “від спостереження за тими, хто став об'єктом нашої доброзичливості” тощо. Проте І. Бентам не ідеалізував такі потреби людини та був переконаний, що останні, як правило, не домінують в економічній поведінці індивідів. Така позиція І. Бентама корелюється й з висновками шотландського філософа ХVІІІ ст. Д. Юма [2]. Для соціальної дилеми Д. Юма важливою проблемою є відсутність дієвих санкцій у випадку порушення норм взаємності: яким чином можна бути впевненим у тому, що партнер не порушить угоду? Одним із перших класичне вирішення цієї дилеми (через втручання третьої сили) запропонував Т. Гоббс. Він песимістично висловлювався щодо можливостей суспільства функціонувати цивілізовано без нав'язування йому правил поведінки. Т. Гоббс був переконаний, що через недовіру один до одного й у мирний час люди перебувають у стані, який можна охарактеризувати як “війну всіх проти всіх” [3, с. 69]. На його думку, саме держава як третя сила примушує своїх підданих робити те, чого вони не чинять добровільно – довіряти один одному.

У своїй знаменитій праці “Протестантська етика і дух капіталізму” М. Вебер, досліджуючи природу довіри, цінностей та їх суспільної ролі, прийшов до висновку, що саме соціальні норми мають суттєвий вплив на економічну успішність індивіда та ефективність соціальних мереж. Серед основних цінностей, які сприяють економічній взаємодії, він виокремив чесність як джерело формування довіри, репутації та зниження ризиків під час обміну тощо.

Близькою до ідей М. Вебера є праця французького мислителя А. Токвіля “Демократія в Америці”. Центральною тезою обох досліджень є те, що деякі етичні навички та традиції, а саме схильність людей до стихійного згуртування, мають вирішальне значення для урізноманітнення організаційних форм, а відповідно й створення національного багатства. У науковій літературі А. Токвіля вважають одним із основоположників концепції соціального капіталу.

Значний вплив на формування майбутньої концепції соціального капіталу мали дослідження кооперації та її впливу на соціально-економічні процеси у працях зарубіжних та українських вчених. Серед праць українських вчених у царині кооперації особливе значення для становлення концепції соціального капіталу посідає праця М. Тугана-Барановського “Соціальні основи кооперації” (1916 р.), у якій вчений називає кооперативи практично єдиною новою формою господарської організації, що “з’явилась унаслідок спільних свідомих зусиль широких соціальних груп із метою удосконалення існуючої системи господарювання” [4, с. 46]. Створенню кооперативу, на його думку, передувало згуртування економічних агентів зі спільними економічними інтересами та соціальними нормами й цінностями. Завдяки цьому кооператив відрізнявся від традиційного капіталістичного підприємства: “якщо тіло кооперативу створене капіталізмом, то душа кооперативу – соціалістичним ідеалом” [4, с. 67]. Ключем до суспільної трансформації вчений вважав високий рівень самоорганізації суспільства, тобто відкритого соціального капіталу.

Уперше термін “соціальний капітал” у близькому до сучасного трактування був використаний у роботах Л. Ханіфана під час дослідження шкіл як осередків формування соціального капіталу сільської громади. У своєму дослідженні він вказав, що поняття “соціальний капітал” не повністю відповідає дефініції капіталу, проте його роль у спільнотах, суспільстві (т. зв. “соціальних корпораціях”) подібна до функцій фізичного та грошового капіталу в підприємстві [5, с. 130]. На його думку, накопичення соціального капіталу відбувається через соціально-економічну взаємодію індивідів під час громадських робіт, громадських обговорень або спільних розваг тощо. Л. Ханіфан одним із перших звернув увагу на кореляцію між соціальним капіталом та соціально-економічним розвитком.

Важливе значення для формування концепції соціального капіталу мають дослідження, присвячені теорії груп і колективних дій. Однією із найбільш системних у цій сфері стала праця “Логіка колективної дії” М. Олсона. У своєму дослідженні автор довів, що уявлення про те, що групи тяжіють до дій у спільних інтересах, є хибними, незважаючи на те, що вони підкріплювалися теоремою Р. Коуза, теорією К. Маркса та ін. Якщо цінність колективного блага для групи перевищує витрати на нього, з’являється можливість проведення торгів за Р. Коузом щодо забезпечення цього блага, які дозволять отримати вигоду всіма членами групи. Однак, якщо група є достатньо великою, її члени не мають мотивації вступати в витратні торги й стратегічну взаємодію для укладення угоди. На його думку, навіть за умови, якщо трансакційні витрати дорівнювали б нулю, не завжди члени групи здійснять угоду за Р. Коузом: будь-яке очікування, що таку угоду буде укладено, породжуватиме гру без ядра – постійні зусилля усіх раціональних індивідів, спрямовані на те, щоб перебувати в підгрупі, яка отримуватиме найбільшу вигоду, тобто в коаліції “безбілетників” [6, с. 75].

М. Олсон зазначав, що, оскільки різні соціальні групи не можуть бути абсолютно однаково організованими, то “групи, що організуються для колективної дії, схильні не зважати на втрати тих, хто організації немає: добровільні чи ринкові сили не ведуть до торгів за Коузом чи соціального контракту, ефективного для усього суспільства” [6]. З вище зазначеного стає зрозуміло, що функціонування організованих груп має свої соціальні та економічні ризики для економічних агентів, які знаходяться поза ними. Водночас необхідні спеціальні умови, за яких великі й малі групи діятимуть результативно. На ефективність співпраці в межах групи впливають їх величина, можливості соціального контролю й та обставина, що кожен індивід оцінює колективне благо групи по-своєму.

Упродовж останньої третини ХХ ст. розпочався новий етап у концептуалізації теорії соціального капіталу на засадах мультидисциплінарного підходу, коли наукові положення одночасно розроблялися соціологами (Р. Бертом, П. Бурдьє, М. Грановеттером, Дж. Коулманом, А. Лайтом та ін.), економістами (Г. Лоурі, Г. Беккером, Й. Бен-Поратом ін.), політологами (Р. Патнемом).

Основний акцент у цей період робився на дослідженні ролі індивідуального соціального в формуванні людського капіталу.

У 1970-х роках першим увагу економістів до ролі соціального в формуванні людського капіталу привернуло дослідження Г. Лоурі. Останнє було присвячено расовій дискримінації на ринку праці та високому рівню бідності серед афроамериканського населення. Такі ідеї послужили підвалинами для формування концепцій ізраїльського економіста Й. Бен-Пората про Ф-зв'язки ("F-connections") та соціолога Дж. Коулмана про роль соціального в створенні людського капіталу.

Наприкінці 1970-х років з'явилися перші роботи П. Бурдье, присвячені соціальному капіталу. У цих дослідженнях він не прирівнюється до економічного чи культурного капіталів, а сприяє конвертації однієї форми в іншу. П. Бурдье надав першість економічному капіталу, проте вказав, що без соціального його використання буде менш ефективним. Водночас він визначив специфічні ресурси, до яких отримував доступ економічний агент через участь у соціальних мережах. Серед вигід використання індивідуального соціального капіталу він виділив уміння та навички, які можна сформувати через соціальну взаємодію з іншими.

Проте центральною проблемою роль соціального капіталу в розвитку людського стала в працях Дж. Коулмана. Останній був переконаний, що соціальний капітал може покращувати якість освіти. Обстеження американських шкіл показало, що більш низькі норми вибуття школярів із навчального процесу спостерігалися в релігійних школах у згуртованих общинах, ніж у інших громадських чи приватних школах, незалежно від фінансового становища домогосподарств [7].

Важливим внеском у концептуалізацію теорії соціального капіталу, зокрема в частині аналізу взаємозв'язку соціального та людського капіталів, стали роботи нобелівського лауреата з економіки Г. Беккера. Серед його праць лівову частку займають публікації, присвячені економіці сім'ї. У рамках мікроекономічного аналізу він розглядав виховання й освітній розвиток дітей як процес інвестування з боку батьків. Г. Беккер уперше проаналізував вибір між кількістю дітей та рівнем їх людського капіталу. Він виявив, що між ними існує обернена залежність і тут діє своєрідний механізм мультиплікатора: зменшення кількості дітей у сім'ях та зростання ролі сімейного соціального капіталу часто супроводжується підвищенням рівня людського капіталу дітей, проте це й надалі спричиняє зменшення народжуваності та підвищення суспільних очікувань до умінь та навичок дітей. Г. Беккер також сформулював "теорему про зіпсовану дитину", згідно з якою якщо глава сім'ї (бенефактор) є альтруїстом, тоді навіть "зіпсована" дитина (бенефеціарій), яка керується тільки егоїстичними мотивами, буде демонструвати альтруїстичну поведінку. Г. Беккер підкреслював, що соціальний та людський капітали здатні суттєво впливати один на одного. На його думку, вони є комплементарними, але не можуть бути абсолютно замінними.

У 1990-х роках з'явилося чимало праць, присвячених необхідності розвитку соціального капіталу на рівні організацій. Подальше урізноманітнення напрямів дослідження впливу соціального капіталу на суспільний розвиток відбулося наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У 1998 р. А. Сен отримав нобелівську премію "за внесок в економіку добробуту та відновлення етичного підходу до життєво важливих економічних проблем". А. Сен наводить приклад Японії, де систематичне відхилення від егоїстичної поведінки в напрямі добровільної колективної співпраці та лояльності до державних інститутів відіграло важливу роль в індустріальному прогресі національної економіки.

Важливе економічне значення соціального капіталу та його структурних складових (зокрема, довіри) зауважив і нобелівський лауреат з економіки 1972 р. К. Ерроу. Він стверджував, що за відсутності довіри між членами суспільства втрачаються можливості для їхньої взаємовигідної співпраці, що спричиняє негативні наслідки для економіки. Наукова ідея К. Ерроу полягає в тому, що соціальні норми та моральні кодекси повинні згладити провали ринку, коли вони працюють на інтерналізацію витрат і вигід, які виникають через дії егоцентричних індивідів.

Перша спроба проаналізувати вплив соціального капіталу на макроекономічному рівні була здійснена Р. Патнемом. Під час дослідження провінцій Італії вчений виявив значно більший запас соціального капіталу на півночі порівняно з півднем країни [8]. Причину цього він убачав у попередній траєкторії розвитку. На його думку, історичний досвід демократії та самоуправління в італійських містах-республіках на півночі країни сприяли накопиченню соціального капіталу, тоді як колоніальна залежність на півдні Італії перешкоджала цьому процесу.

У своїй роботі “Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання” Ф. Фукуяма також стверджував, що соціальний капітал визначає успіх “самореалізації” кожного суспільства. За рівнем загальної довіри він виділив дві групи суспільств [9, с. 1–3]: 1) із високим рівнем довіри, яка характерна для ліберальних демократій (наприклад, США, Німеччини, Японії), 2) із низьким рівнем, до яких він відніс Китай, Мексику, Францію, Італію, а також країни Східної Європи. Він стверджував, що суспільство, де панує довіра, здатне організовувати працю людей у більш гнучкому режимі, на колективних засадах та може делегувати більше відповідальності на нижчі рівні управління. І, навпаки, суспільство з високим рівнем загальної недовіри чітко регламентує обов’язки кожного, а тому такі національні економіки є менш успішними.

Наступним етапом у вивченні соціально-економічних наслідків розбудови соціального капіталу стала поява більш вузьких досліджень, які вивчали його вплив на окремі сфери суспільного життя.

На думку Дж. Коулмана, соціальний капітал впливає на ринки насамперед через здешевлення та спрощення механізму трансакцій. У своїй роботі “Капітал соціальний і людський” він навів приклад функціонування ринку оптової торгівлі діамантами, де для оцінки якості дорогоцінного каміння один продавець передає товар іншому без формального страхування. Такий вільний обмін камінням для експертизи – важлива умова функціонування ринку. За його відсутності ринок став би менш ефективним. Це пов’язано з тим, що дана спільнота є замкнутою, як за частотою угод, так й етнічними та сімейними зв’язками [7].

Особливої уваги заслуговують роботи науковців, які досліджують вплив соціального капіталу на місцевий розвиток і добробут домогосподарств. На прикладі Індії Р. Тоунсенд довів, що соціальний капітал розширив можливості бідних щодо ефективного розподілу ресурсів і підвищив їх “фінансову стійкість”. Водночас дослідження Д. Нарайяном 750 домашніх господарств із 45 сіл Танзанії виявило, що соціальний капітал є ключовим фактором у підвищенні добробуту домашніх господарств, рівня освіти чоловіків і жінок. Проте вплив соціального капіталу на рівень добробуту домашніх господарств виявився меншим, ніж на рівні сіл. Значно пізніше з’явилися роботи, присвячені дослідженню “темної” сторони розвитку соціального капіталу [10, с. 38–63, 182–207].

Висновки. Отже, систематизовано наукові погляди на роль соціального капіталу в суспільних перетвореннях, що дозволило запропонувати періодизацію розвитку теорії соціального капіталу, зокрема виокремивши такі етапи: I етап (XVIII ст. – до 1970-х років) – формування базових наукових уявлень про групову співпрацю як фактор забезпечення ефективності економічної взаємодії; 2) II етап (1970–1980-ті роки) – становлення мультидисциплінарного підходу та виокремлення економічних наслідків впливу соціального капіталу; 3) III етап (1990-ті роки – початок XXI ст.) – зміщення фокусу дослідження економічних ефектів соціального капіталу з мікро- на макрорівень; 4) IV етап (початок XXI ст. – до сьогодні) – формування системної теорії соціального капіталу через розширення предмету дослідження та локалізацію наукових розвідок на вивченні окремих економічних форм соціального капіталу в контексті їхнього впливу на певні сфери суспільного життя. Загалом наукові погляди на місце соціального капіталу в розвитку соціально-економічних процесів суттєво еволюціонували: від вивчення його значення у формуванні людського капіталу до ролі в освіті, охороні здоров’я, забезпеченні економічного зростання, подоланні бідності, нерівномірності розподілу доходів тощо. Проте попри різноспрямованість таких досліджень недостатньо вивченим залишаються питання взаємовпливу розвитку соціального капіталу, з одного боку, та інновацій, підприємництва, фінансових ринків, державних інституцій та місцевого самоуправління, з іншого; та ролі соціального капіталу у забезпеченні сталого розвитку.

Джерела та література

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. 676 с.
2. Юм Д. Трактат о человеческой природе или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%AE/yum-david/sochineniya-v-dvuh-tomah-tom-1/3>
3. Гоббс Т. Левіафан. К.: Дух і літера, 2000. 602 с.
4. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. М.: Экономика, 1989. 496 с.

5. Hanifan L.J. The rural school community center. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2016. Vol. 67. P. 130–138.
6. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур. К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. 174 с.
7. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122–139.
8. Патнем Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. М.: Ad Marginem, 1996. 288 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: Ермак, 2004. 730 с.
10. Єлісеєва Л.В. Роль соціального капіталу в економічному розвитку: монографія / НАН України, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”. Київ, 2019. 356 с.

References

1. Smit, A. (1962). Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [A study of the nature and causes of the wealth of peoples]. М.: Izdatel'stvo social'no-ekonomicheskoy literatury [in Russian].
2. Jum D. Traktat o chelovecheskoj prirode ili popytka primenit' osnovannyj na opyte metod rassuzhdenija k moral'nym predmetam [A treatise on human nature or an attempt to apply an experience-based method of reasoning to moral objects]. Retrieved from <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%AE/yum-david/sochineniya-v-dvuh-tomah-tom-1/3>
3. Ghobbs, T. (2000). Levifan [Levifan]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
4. Tugan-Baranovskij, M. (1989). Social'nye osnovy kooperacii [Social bases of cooperation]. М.: Ekonomika [in Russian].
5. Hanifan, L. (2016). The rural school community center. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (67). – P. 130–138 [in English].
6. Olson, M. (2007). Vlada i protsvitannia. Podolannia komunistychnykh i kapitalistychnykh dyktatur [Power and prosperity. Overcoming communist and capitalist dictatorships]. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].
7. Koulman, Dzh. (2001). Kapital social'nyj i chelovecheskij [Social and human capital]. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* – Social sciences and modernity, (3). – P. 122–139 [in Russian].
8. Patnem, R. (1996). Chtoby demokratija srobotala. Grazhdanskije tradicii v sovremennoj Italii [For democracy to work. Civic traditions in modern Italy]. М.: Ad Marginem [in Russian].
9. Fukujama, F. (2004). Doverie. Social'nye dobrodeteli i put' k procvetaniju [Trust. Social virtues and the path to prosperity]. М.: Ermak [in Russian].
10. Yeliseieva, L. (2019). Rol' sotsialnoho kapitalu v ekonomichnomu rozvytku [The role of social capital in economic development]. Kyiv: Institute for economics and forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.04.2022 р.